

ÓZBEKSTANDA TOĞAY RESURLARÍ HÁM OLARDÍ QORĞAW MÁSELELERI**M.Y.Radjapov** – *úlken oqıtıwshı**Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti***ЛЕСНЫЕ РЕСУРСЫ И ИХ ЗАЩИТА В УЗБЕКИСТАНЕ****М.Ю.Раджапов** – *стариший преподаватель**Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза***FOREST RESOURCES AND THEIR PROTECTION IN UZBEKISTAN****M.Y.Radjapov** – *senior Lecturer**Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz*

Tayanch soʻzlar: oʻrmon, fitonsidlar, umumiy oʻrmon maydoni, togʻ, choʻl, toʻqay oʻrmonlari, oʻrmon degradatsiyasi, antropogen taʼsir, Zarafshon havzasi, oʻrmonlarni saqlash, Orol boʻyi genofondi.

Rezyume. Maqolada oʻrmon tabiatning eng ulugʻ neʼmati ekanligi, oʻrmonlar sayyoradagi ekologik muvozanatda muhim rolni bajarishi, ular atmosferadagi kislorod muvozanatini tartibga solishi tahlil qilingan.

Ключевые слова: лес, фитонциды, общая площадь лесов, гора, пустыня, деградация лесов, антропогенное воздействие, бассейн Зарафшана, генофонд Аральского моря.

Резюме. В статье анализируется, что лес-величайшее благо природы, леса играют важную роль в экологическом балансе на планете, они регулируют баланс кислорода в атмосфере.

Key words: forest, phytoncides, total forest area, mountain, deserts, forests, forest degradation, anthropogenic impact, Zarafshan basin, forest conservation, gene pool of the Aral Sea.

Summary. The article analyzes that forests are the greatest natural resource, and they play an important role in maintaining the ecological balance on our planet by regulating the oxygen levels in the atmosphere.

Kirisiw. BMSHnıń 1992-jılı Rio-de-Janeyroda bolıp ótken xalıqaralıq konferenciyasında toǵaylardan aqılǵa muwapıq paydalanıw boyınsha bayanlama qabıl etilgen. Onda toǵaylardıń planetadaǵı ekologiyalıq teń salmaqılıǵın jáne mámleketlerdiń turmısındaǵı ornı, qádirin esapqa alǵan halda, olardı saqlaw hám qorǵawǵa baylanıslı milliy baǵdarlama qabıl etiw zárúrliǵı ayrıqsha kórsetip ótilgen.

Toǵay tábiyatıń eń ullı baylıǵı esaplanadı. Toǵaylar planetadaǵı ekologiyalıq teńsalmaqılıqta áhmiyetli rol oynaydı: olar atmosferadaǵı kislorod teńsalmaqılıǵın tártipke saladı, jer astı suwları rejimin saqlaydı, suwlardı qorǵaydı, hawanı tazalaydı, egin maydanların qorǵaydı, klimatqa tásir etedi, qorshaǵan geosistemalardı hár túrli qolaysız tábiyiy proceslerden saqlaydı, shawqımdı jutadı. Toǵaylar tek atmosfera quramındaǵı kislorod teńsalmaqılıǵın emes, al: uglerod hám azot teńsalmaqılıǵın da támiyinleydi. 1 gektar maydandaǵı toǵay jılına 5-10 tonna uglerod eki oksidin jutıp, 10-20 tonna kislorod ajratatuǵının qánigeler esaplap shıqqan. 1 gektar maydandaǵı toǵay 1 saatta 200 adam dem alǵanda shıǵatuǵın SO₂ni jutıwı (8 kg) belgili. Sol sebepli de toǵaylar Jer planetasınıń "jasıl ókpesi" esaplanadı [3].

Adebiyatlar analizi hám metodologiya. Toǵaylar kóplegen xosh iyisli zatlar, efir mayları, ásirese iyne japıraqları ózinen hawadaǵı kesellik tarqatıwshı mikroblardı óltiriwshı, hawanı tazalawshı fitoncit zatların shıǵarıp, sheksiz muǵdardaǵı sanitariyalıq-gigienalıq hám emlew qásiyetlerin de kórsetedi. Toǵaydıń estetikalıq áhmiyeti de biybaha. Bunnan tisqari toǵaylar bahalı agash hám kóplegen hár qıylı

qımbat bahalı shiyki zat deregi (azıq-awqat, dári-dármaq, texnikalıq, texnikalıq, mineral shiyki zat hám t.b.) esaplanadı.

Agashtan 30 mıńnan aslam túrdegi buyım hám ónimler tayarlanadı. Haqıyqatında da toǵaydıń áhmiyeti sheksiz. Sol sebepli belgili rus jazıwshısı L.M.Leonov oni: "úlken háriptegi Dos" dep ataǵan. Ormanshılardıń Xalıqaralıq kongressi (Hindstan) shaqırıǵında toǵaydıń ekologiyalıq roli haqqında tómendegi sóz keltirilgen: "Toǵay-bul suw, suw-zúraát, zúraát-ómir". Házirgi waqıtta dúnyadagi uliwma toǵay maydanı 40,1 mln. km²ǵa bahalanbaqta. Sonıń 25-28 mln km² bólegi paydalanıwǵa jaramlı (A.Bulatov, 1999). Dúnya mámleketleri ishinde toǵay resursları qorlarınń úlkenligi boyınsha: Rossiya (8,1 mln. km²), Braziliya (3,2 mln. km²), Kanada (2,6 mln. km²), AQSH (2,0 mln. km²) mámleketleri aldınǵı orınlardı iyeleydi. Toǵay menen qaplanıw dárejesi boyınsha bolsa, olardan basqa, tiykarınan, tómendegi rawajlanıp atırǵan mámleketler: Gviana (95%), Surinam (91%), Gayana (85%), Mozambik (84%), Gabon (81%); rawajlangan mámleketlerden: Yaponiya (68%), Finlyandiya (59%), Shveciya (54%), Kanada (50%) aldında.

B.Baburin hám Yu.Mazurovlardıń izertlewlerine kore, jáhanniń uliwma agash qorı 340-370 mlrd. m³ quraydı. Rossiya bul kórsetkish boyınsha dúnyada birinshi orındı iyeleydi (23% dúnya rezervleri).

Dúnya boyınsha maydan hám agash zapasları jágınan derlik teńdey eki tiykarǵı toǵay poyası ajratıladı: 1) arqa (ortasha hám biraz subtropikalıq

klimat-Rossiya, Skandinaviya mámleketleri, Kanada, AQSH) hám 2) qubla (tiykarınan Qubla Amerika Amazoniyası, tropikalıq Afrika-Kongo dárya basseyni, sonday-aq, Qubla hám Qubla-Shigis Aziya-Hindstan, Indoneziya, Malayziyada jámlengen ekvatorial hám tropikalıq toǵaylar) [4].

Óziniń áhmiyeti, jaylasıwı hám atqaratuǵın wazıypasına qarap barlıq toǵaylar 3 toparǵa bólinedi:

Birinshi topar – ekologiyalıq qorǵaw wazıypasın (suwdı, atızdı qorǵawshı, sanitariyalıq-gigienalıq, rekreaciyalıq) atqarıwshı toǵaylar. Bunday toǵaylar qatań qorǵaladı. Olarda kútım hám sanitariyalıq maqsetlerdegi kesiwlerge ruxsat beriledi.

Ekinshi topar – qorǵaw hám sheklengen paydalanıw áhmiyetine iye toǵaylar. Olar xalıq tıǵız jaylasqan hám transport tarmaqları rawajlangan aymaqlarǵa tuwra keledi. Bul topardaǵı toǵaylarda shıyki zat resursları jeterli emes, sol sebepli qorǵaw hám paydalanıw wazıypaların saqlaw ushın toǵaydan paydalanıwda qatań tártip talap etiledi.

Úshinshi topar – paydalanılatuǵın toǵaylar. Olar toǵayǵa bay aymaqlarda jaylasqan bolıp, agashtıń tiykarǵı derekleri esaplanadı. Bul regionlarda da agash tayarlaw tábiyiy biotoplardıń ózgeriwine jol qoymagan hám tábiyiy ekologiyalıq teńsalmaqlılıqtı buzbagan halda ámelge asırılıwı kerek. Toǵaylardıń qaysı toparınan paydalanıw bolmasın, eń dáslep ilimiy tiykarda ámelge asırılıwı, tábiyiy ekosistemalardı saqlaw hám toǵay resurslarınan aqılǵa uǵras paydalanıw principlerine sáykes bolıwı shárt.

Ózbekstannıń toǵay fondınıń ulıwma maydanı 8,2 mln hektardı quraydı. Sonnan toǵay menen qaplangan maydan 2,8 mln hektar, tábiyiy toǵaylar 2,1 mln hektar, mádeniy toǵaylar bolsa 600 mıń hektarga jaqın. Toǵay fondınıń ulıwma maydanı respublika ulıwma maydanınıń 18,4%in quraǵan halda toǵay menen qaplanganlıq dárejesi ádewir tómén – 6,4% átirapında [2].

Ózbekstanda toǵaylar geografıyalıq jaylasıwına qaray úsh kategoriyaga bólinedi: taw, shól hám toǵay toǵayları. Taw toǵaylarına onıń siyrekligi, jeke ósip atırgan terekler, olar arasındaǵı boslıqlardıń kópıligi tán. Taw toǵaylarınıń tiykarın arsha toǵayları, piste hám miyweli (kópshilik jagdayda jabayı haldaǵı) terekzarlıqlar quraǵan.

Shırsha toǵayları úsh túrdegi yaǵnıy: yarım shar tárizli, Zarafshan hám Túrktan shırsha túrлерinen ibarat. Zarafshan shırshası (qara shırsha) keń tarqalgan bolıp, 1500-2300 m biyiklikte ushıraydı. Yarım shar tárizli (sawır) shırsha 2000-2700 m biyiklikte tarqalgan. Túrktan arshası tiykarınan Túrktan dizbeginde 2200-3100 m biyiklikte ushırasadı.

Taw toǵayları arasında piste toǵayları maydanı jaǵınan ekinshi orındı iyeleydi. Piste qurǵaqshılıqqa shıdamlı hám qımbat bahalı miyweli terek. Pistezarlar qurǵaq taw eteklerinde hám pás tawlardıń

janbawırlarında tarqalgan. Pistezarlardıń tiykarǵı bólimi Babataw dizbeginde (Surxandárya, maydanı 50 min hektar), biraz Samarqand átirapı hám basqa da tawlı aymaqlarda ushıraydı. Shırshazarlar menen pistezarlar arasında, badamzar, ǵoza, taw shıye, alma, erik, dolana, shipovnik, qara qád hám basqa terekler hám putazarlar jaylasqan. Olar kóplep miywe beriw menen birge, janbawırlardı jılıw hám eroziyadan qorǵaydı. Taw toǵayları respublikanıń toǵay menen qaplangan maydanınıń 900 mıń hektarın iyeleydi. Bul toǵaylardıń tiykarǵı hám ústinlik etiwshi teregi arsha bolıp tabıladı.

Taw toǵaylarınıń áhmiyeti sheksiz, biraq xalıq janılıǵı hám qurılıs materialları menen barlıq orınlarda jeterli támiyinlenbegenligi ushın toǵaylardı kesiw jagdayları ushırasıp turadı. Bazar ekonomikası sharayatında, ásirese, qurılıs materiallarınıń qımbat bahası xalıqtı janbawırlardaǵı tereklerdi kesiwge iytirmelemekte [3].

Shól zonası toǵayları 7 mln hektardı quraydı. Eń úlken maydandı shól zonası toǵayları iyeleydi, bul zonaǵa seksewil toǵayları hám basqa putalı psammofitler tán.

Shól zonaında toǵaylardıń áhmiyeti júdá ullı. Qumlı shólde qumlardıń koshiwin toqtatsa, suwǵarılauıw jerlerde topıraqtıń ushıp ketiwine tosqınlıq etedi, jaylawlarda puta hám tereklerdiń bolıwı, qarakól qoyları jeytuǵın hár qıylı ot-shóplerdiń ósiwine imkaniyat beredi. Aq hám qara seksewil, cherkez, shoǵan, qandım toǵay payda etiwshi terek hám putalar bolıp esaplanadı. Olardıń tıǵız ósken jerlerinde jaylawlardıń ónimdarlıǵı hektarina 2 centnerden kem bolmaydı, geyde 4-5 centnerge shekem kóteriledi.

Orman toǵayları maydanı 100 mıń hektardan aslamıraq. Burın endemik torańıl terekлерinen ótip bolmaytuǵın orman toǵaylıqların quraǵan qayır toǵayları kúshli antropogen tásir sebepli házir 1% ǵana saqlanıp qalǵan. Toǵaylar ishinde eń kóp antropogen tásir zıyanına ushıraǵan orman toǵayları bolıp esaplanadı.

Tábiyiy resurslardıń kámбағallıǵı hám qorshaǵan ortalıqtıń buzılıwı menen baylanıslı túrde óndiristiń rawajlanıwı aqıbetinde keyingi dáwirlerde dúnya toǵay resursları maydanı keskin qısqardı.

- toǵaylardıń jalpı túrde kesiliwi;
- toǵay órtleri;
- ekonomikalıq-xojalıq infrastrukturalardı qurıw, toǵaylardıń joq etiliwi;
- janılıǵı-otın sıpatında kesiliwi;
- turizmniń jedel rawajlanıwı;
- cement, hák hám kremniy islep shıǵaratuǵın zavodlardan shıǵatuǵın shańlar;
- "siltili" jawınlar;
- hádden tis artıq mallardı, ásirese iri qaramallardı baǵıw;
- ulıwma hawa, suwlardıń pesticidler hám mineral

tóginler menen pataslanıwı sebepli ortalıq sharayatınıń antropogen pataslanıwı sıyaqlılarda ayqın kórinbekte.

Mámleketimiz áyyemnen civilizaciya oraylarınan biri bolǵanlıǵı, onıń taw hám taw aldı aymaqlarındaǵı toǵay resurslarınan maqsetli paydalanıw menen únles barganlıǵın biykarlap bolmaydı. Bul bolsa taw hám taw aldı, toǵay landshaftlarınń kórinisinde kúshli antropogen ózgerislerge alıp keldi. Házir de máselen, Zarafshan basseynindegi tawlarda jaqın waqıtlarǵa shekem qalın arsha toǵayları óskeninen derek beriwshi "izler" - qaldıq túbirler, óz aldına ósiwshi áyyemgi terekler, jer atları túrinde saqlanıp qalǵan. Usıǵan saykes toǵaylardıń joq etiliwi nátiyjesinde, Túrksstan hám Nurata (derlik basqa tawlarda da) tawlarınń arqa janbawırındaǵı dáryalardıń suw sarıp keyingi júz jıl ishinde 40% ke azayıp ketti [3].

Toǵaylardı saqlawǵa tiyisli tómendegi tábiyattı qorǵaw ilajların ámelge asırıw maqsetke muwapıq:

- toǵay órtlerine qarsı gúresiw;
- toǵaylardı hár qıylı ziyankeslerden hám keselliklerden saqlaw;
- toǵay resurslarınan nátiyjeli paydalanıw;
- qorǵawǵa alınǵan toǵaylar maydanın keńeytiw;

- Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1994-jıl 8-fevraldaǵı "Mámlekette hár jılı sanaat terekzarlarnı jaratıw haqqında"ǵı qararı boyınsha Jańa baǵdarlamanı islep shıǵıw hám onı rawajlandırıwdı jetilistiriw;

- qorǵalatuǵın tábiyǵıy aymaqlar maydanın keńeytiw;

- jańa toǵaylıqlar payda etiw.

Juwmaq. Tarawǵa baylanıslı Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń qararları hám BMSH rawajlanıw baǵdarlaması menen "Ámiwdáryanıń tómengi bólimi Qaraqalpaqstan Respublikasında orman toǵayların saqlap qalıw hám qorǵalatuǵın aymaqlar sistemasın bekkemlew" boyınsha orta kólemdegi joybarlaw jumslarınıń baslanǵanı áyne maqsetke muwapıq bolıp tabıladı. Mine usınday ilajlar Aral teńiziniń qurıp qalǵan bóliminde seksewil toǵayların jaratıwǵa túrtki boldı hám úlken maydandaǵı seksewil toǵaylarınń jaratılıwı támiyinlendi. Demek, bul maydannan duz-qum bóleksheleriniń samal járdeminde átirapqa tarqalıwınıń aldı alınıp, tábiyiy jol menen jer bekkemlenip, ekosistemalardıń turaqlılıǵı artıp barmaqta.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekiston Respublikasida atrof-muhit holati va tabiiy resurslardan foydalanish to‘g‘risida Milliy ma’ruza. – Toshkent: «Chinor ENK», 2002, 2006, 2008, 2012.
2. O‘zbekiston ekologik harakati dasturi. – Toshkent: 2009.
3. Xodjimatrov A.N., Alimqulov N.R., Xolmurodov Sh.A., Djurayev M.E. Ekologiya va tabiatni muhofaza qilish. – Toshkent: «Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi», 2020.
4. Rafiqov A.A., Abirqulov Q.N., Xojimatov A.N. Ekologiya. – Toshkent: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.